

راهکارهای تقویت امیدواری با تاکید بر نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری

فائزه حوران¹

چکیده

امیدواری در انسان سبب ادامه ی زندگی، تلاش و کوشش خواهد شد. امیدواری به رحمت خداوند و توجه به آخرت سبب خواهد شد که انسان در زندگی به پیروزی و موفقیت دست یابد. برای این منظور در دین اسلام و سخن بزرگان راهکارهایی برای تقویت حس امیدواری در انسان آمده است که در این مقاله که به روش توصیفی- تحلیلی و با ابزار کتابخانه ای - اسنادی تدوین شده است، با هدف «شناخت راهکارهای تقویت امیدواری با تاکید بر نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری» پرداخته است. یافته ها حاکی از آن است که راهکارهای عاطفی تقویت امیدواری برانگیختن گرایشات و هیجانات در انسان است که با ایمان به خداوند و توجه به آخرت در انسان رخ خواهد داد. انسان نیز با توجه به گناهان خود می تواند استغفار فوری انجام دهد و به رحمت خداوند امیدوار باشد. همچنین با انتظار فرج منجی نیز می تواند همواره با حس امید زندگی کند. راهکارهای رفتاری نیز برای تقویت امیدواری می توان به ارتباط با خداوند با ذکر، نماز، دعا و حسن ظن به خداوند انجام گیرد، همچنین اقدام و عمل و صبر و شکیبایی در مشکلات نیز بر امیدواری می افزاید.

واژگان کلیدی: امیدواری، یاس، تقویت امیدواری، نهج البلاغه، مقام معظم رهبری.

1 طلبه سطح دو مدرسه ی علمیه الزهرا سلام الله علیها خاش.

امیدواری حالت انگیزشی مثبت از احساس موفقیت در عاملی است که برای رسیدن به اهداف برنامه‌ریزی شده به انسان دست خواهد داد.¹ بی‌تردید امیدواری در انسان سبب تلاش، عزم و همت و غلبه بر ترفند دشمنان است.² امیدواری مقابل ناامیدی است که دشمنان اسلام و جمهوری اسلامی چندین دهه در تلاش هستند تا به جای تزریق روح امید در امت ایرانی به خصوص جوانان بذر ناامیدی را بکارند. اما با امید روح انسان شاداب خواهد شد، همواره به رحمت خداوند امید دارد، عزت نفس در انسان تقویت خواهد شد، تحرک و انگیزه در او ایجاد خواهد شد. به همین دلیل هیچ گاه فرد از تلاش نمی‌ایستد. حال ناامیدی سبب بروز مشکلاتی از جمله افسردگی، ضعف و ناتوانی در انسان خواهد شد. امام علی علیه السلام نیز در نهج البلاغه فرمودند: «لَا يَرْجُونَ أَحَدًا مِنْكُمْ إِلَّا رَبَّهُ...»؛ هیچ یک از شما جز به پروردگار خود امید نمی‌نهند...³ امید سرمنشا اقتدار برای زیستن و آرامش انسان است که منابع دینی، راه ارتباطی ما با خداوند را هموار خواهد کرد. خدا بهترین راهکار را به ما ارائه داده است، از مهم ترین منابع شناختی، نهج البلاغه است که امام علی علیه السلام در آن به این موضوع پرداخته است. مقام معظم رهبری نائب به حق امام زمان عج الله و ولی فقیه جامعه به دلیل اهمیت این مسئله تاکید فراوانی بر این موضوع داشته‌اند. به همین دلیل مقاله حاضر درصدد پاسخگویی بدین پرسش است که راهکارهای تقویت امیدواری با تاکید بر نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری چیست؟

امروزه با توجه به هجمه‌ی فرهنگی و سیاسی دشمن در کشور و کاشتن بذر ناامیدی در دل جوانان برای عدم ازدواج، نداشتن شغل مناسب و بیکاری آنان ضرورت ایجاد کرده است تا با رجوع به نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری، راهکارهایی را برای تقویت امیدواری و کاشتن بذر امید در دل امت ایران خصوصاً جوانان برشمرد. به علت افزایش سن ازدواج در جوانان، ناامیدی میانسالان در تهیه‌ی مایحتاج زندگی در عرصه اقتصادی، ناامیدی در بازنشستگان دولتی و نسل سالمندی که روزی برای ایران عزیز انقلاب کردند و دشمن درصدد است تا با این موارد قابل حل و ناچیز، بذر ناامیدی را در دل امت اسلامی ایران بکارد. اغتشاشات اخیر که در کشور رخ داده و نوجوانان و جوانان کشور ایران با ناامیدی در تمامی عرصه های کشور اعم از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، ساخت و تولید سبب شادی دشمنان شده اند به همین علت پرداختن به این موضوع از ضروریات است. امام علی علیه السلام در نهج البلاغه و مقام معظم رهبری در سخنرانی‌های خود به خصوص سخنرانی‌های اخیر خود همگان را به سمت امید و امیدواری هدایت کردند.

1 مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، روان شناسی کار و مدیریت، ص 564.

2 خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی، 1394/02/26.

3 نهج البلاغه: حکمت 82.

با این عنوان پژوهشی مستقل انجام نشده است اما با کلید واژه‌ی امید و امیدواری مقالات و کتبی به رشته‌ی تحریر درآمده است از جمله:

- پایان‌نامه‌ی «تبیین امید و امیدآفرینی از منظر آیات و روایات با محوریت بیانیه گام دوم انقلاب» به نویسندگی سلیمه روهنده که در سال 1400 در دانشگاه علوم قرآنی زاهدان دفاع نمودند، در این پژوهش نویسنده مولفه‌های امید و امیدآفرینی پرداخته است و آثار و نتایجی مانند مثبت اندیشی، خودکارآمدی، نشاط اجتماعی و ... را بیان نموده اند.
- «بررسی جایگاه امید؛ به عنوان ریشه‌ای‌ترین جهاد جوانان در تحقق بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی» به نویسندگی مهدی محمودی و سیده نرگس میر عالی؛ که در این مقاله نویسندگان نهادینه شدن امید در زندگی را در عرصه‌های گوناگو مورد واکاوی قرار دادند و استفاده از جوانان را برای آینده روشن در راس تمامی برنامه پیشنهاد دادند.
- نسرین علوی‌نیا؛ زهرا نعمتی در مقاله‌ی خود تحت عنوان «فرایند نهادینه کردن امید در جوانان و راهکارهای آن در بیانیه گام دوم انقلاب مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری»؛ به علت تاکید رهبری بر امید در جوانان و عوامل امید و امیدواری در آن‌ها که ریشه‌ی اصلی آن جهاد جوان است اشاره شده و در آخر نیز آثار امید و امیدواری مورد واکاوی قرار گرفت.
- محمد مهدی ماندگاری نیز در کتاب خود با عنوان «انقلاب فاطمی»؛ در مبحث هشتم از امیدواری، ریشه‌های ناامیدی، راه تبدیل ناامیدی به امیدواری اشاره کرده است.
- علیرضا افشون در کتابی تحت عنوان «آینده‌نگری و امیدواری در نهج البلاغه»؛ در این کتاب نویسنده به مولفه‌ها، مصادیق امیدواری در نهج البلاغه پرداخته است.
- متینه السلادات جزایری در پایان‌نامه خود تحت عنوان «بررسی آموزه امید و راهکارهای نهادینه کردن فرهنگ آن در جامعه از منظر قرآن و نهج البلاغه با تاکید بر نقش نظام خانواده و نظام آموزشی»؛ نویسنده در این پژوهش سعی بر آن دارد که ابتدا با محوریت آیات قرآن و عبارات نهج البلاغه، چشم انداز جامع و روشنی از آموزه امید را بیان و تأثیرات عملی و عینی آن را در زندگی انسان تبیین نماید و سپس در ادامه با تکیه بر آثار فوق به تحلیل چگونگی و چرایی عدم تحقق عینی این چشم انداز در دو محیط خانواده و نظام آموزشی خواهد پرداخت.
- علی اکبر دهقانی رخ در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان امید در نهج البلاغه به عوامل و اثرات امیدواری در نهج البلاغه اشاره کرده است.

وجه تمایز مقاله‌ی حاضر با مطالعات پیشین در این است که این پژوهش به طور اخص به راهکارهای عاطفی و رفتاری تقویت امیدواری خواهد پرداخت.

1. مفهوم شناسی

در هر پژوهشی نیاز است تا واژگان کلیدی و پرتکرار از نظر لغوی و اصطلاحی مورد واکاوی قرار گیرد تا هر گونه ابهام از نظر خواننده برطرف گردد. در این مقاله نیز به واکاوی واژگان امیدواری، یاس، راهکار می‌پردازد.

1-1. امیدواری

امید در عربی با واژه‌های «أمل، توقع، ثق، رجب، رغبه، مامل، مطمح» آمده است.¹ أمل تنها دو بار در قرآن آمده است که در هر دو بار به معنای آرزو می‌باشد.² خلیل بن فراهیدی نیز أمل را به معنای امید دانسته است.³

ابن فارس نیز آنچه را که فراهیدی گفته تایید می‌کند و می‌گوید: «أمل یعنی درنگ و انتظار».⁴ در تاج العروس درباره‌ی معنای أمل آمده است «أمل بر وزن جَبَل و نجم و شبیر به معنای امید است که معروف‌ترین آن همان وزن نخست یعنی (جبل) است».⁵

امید در لغت نامه‌ی فارسی نیز به معنای آرزو، آرمان، چشمداشت، انتظار، توقع، انتظار برای چیزهای خوب، توقع و چشم‌نیکی از مردم و از هر چیزی داشتن، آمده است.⁶

امیدواری، یعنی باور به این که خدا در لحظه‌ی مناسب وارد عمل خواهد شد.⁷ امیدواری در نهج البلاغه نیز شامل رجاء، آرزو، خوش بینی، اعتماد به نفس، انتظار و ... است. مقام معظم رهبری نیز در تعریف امید فرمودند: «امید، آن نیروی عظیمی است که انسان را پیش می‌برد».⁸

1-2. یاس

یاس در لغت به معنای انقطاع الطمع، قنوط، ناامیدی و ضد رجاء آمده است، همانگونه که ابن منظور نوشته است: «الْيَاسُ: الْقُنُوطُ، وَ قِيلَ: الْيَاسُ تَقْيِضُ الرَّجَاءِ وَ الْيَاسُ: ضِدُّ الرَّجَاءِ».⁹ در مفردات نیز یاس به معنای آز و طمع نداشتن، ناامیدی آمده است.¹⁰

یاس در اصطلاح تفسیری اینگونه بیان شده است:

1. پورتال المعجم المعانی، www.almaany.com.

2. قرشی، قاموس قرآن، ج1، ص 113.

3. فراهیدی، العین، ص 54.

4. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج1، ص 140.

5. حسینی زبیدی، تاج العروس، ج4، ص 30.

6. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج 3، ص 186.

7. اسمیت، یوان، پنجره‌ای رو به امید، ص 15.

8. خامنه‌ای، بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها، 1388/06/08.

9. ابن منظور، لسان العرب، ج6، ص 259.

10. راغب اصفهانی، مفردات فی الفاظ القرآن، ص 892.

- طباطبایی در تفسیر المیزان: «یاس عبارت از حالتی است که یقین کنی آن چیزی که امید و انتظارش را داری تحقق نخواهد یافت و نقیض این حالت را رجاء گویند».¹
- طبرسی در تفسیر مجمع البیان: «یاس، قطع امید از چیزی است، یاس و ناامیدی پیوسته پس از وجود آرزوست زیرا یاس نرسیدن به آرزوی موجود است. یاس و رجاء نقیض یکدیگرند که در پی هم می آیند چون یکی نباشد دیگری خواهد بود».²
- مصطفوی در تفسیر روشن: «یاس عبارتست از ناامیدی و آن در مقابل داشتن است، و قنوط شدیدتر از یاس می باشد، و در حالت یاس و قنوط، توقع و انتظار قطع شده و امیدی باقی نمی ماند».³

3-1. راهکار

راهکار در لغت به معنای «روش کار، راه حل برای انجام کاری»⁴ آمده است. در جایی دیگر نیز به این معنای آمده است که «راهکار کلمه‌ای ترکیبی از راه و کار آمده است. این واژه مفهوم راه حل، پاسخ، جواب، شیوه نامه و روش حل مسائل»⁵ است.

در این مقاله معنای راه حل مد نظر است، راه حلی که قرآن جهت پیشگیری از گناهان اجتماعی توصیه کرده است

2. راهکارهای عاطفی تقویت امیدواری

راهکارهای عاطفی آن دسته از راهکارهایی است که مربوط به احساسات انسان است. راهکارهای عاطفی سبب گرایش‌ها و هیجانات در زندگی خواهد شد.⁶ در قرآن و روایات، نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری سفارش‌های عاطفی وجود دارد که سبب تقویت امیدواری در انسان خواهد شد.

2-1. ایمان و توجه به آخرت

یکی از راهکارهای امیدآفرینی در انسان توجه او به خداوند و باور به قیامت است که سبب خواهد شد در انسان حس امید به وجود آید و خود را شایسته‌ی رحمت خداوندی ببیند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند:

«خداوند عزوجل فرمودند: که از آتش بیرون شود هر که به اندازه ی دانه ی خردل در دل ایمان داشته باشد».⁷

¹ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج 19، ص 232.

² طبرسی، مجمع البیان، ج 2، ص 297.

³ مصطفوی، تفسیر روشن، ج 12، ص 88.

⁴ سایت واژه یاب، ذیل واژه راهکار، www.vajehyab.com

⁵ سایت پارسی ویکی، www.parsi.wiki.com

⁶ آذربایجانی، روانشناسی دین از دیدگاه ویلیام جیمز، ص 261.

⁷ دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ج 1، ص 107.

در دوران سختی‌ها و تاکید مقام معظم رهبری بر تلاش و توکل برای مقابله با مستکبران ذکر شده است. جوانان به عنوان نماد امید، باید با اقدام و عمل درست و بی‌توجهی به تبلیغات دشمن، کشور را به سوی پیشرفت و نصرت الهی هدایت کنند.

3-4. صبر و بردباری

خودداری و نگهداری نفس به اقتضای عقل و شرع را در لغت صبر گفته اند؛ صبر به معنی شکیبایی آمده است؛ یعنی ضدّ جزع و بی‌تابی. شکیبایی عبارت است از ثبات و آرامش نفس در سختی‌ها و بلاها و مصائب و پایداری و مقاومت در برابر آن‌ها؛ به طوری که از گشادگی خاطر و شادی و آرامشی که پیش از آن حوادث داشت، بیرون برود و زبان خود را از شکایت و اعضای خود را از حرکات ناهنجار نگاه دارد.¹

امام علی(ص) می‌فرماید: «عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ؛ فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ وَ لَاحِيزَ فِي جَسَدٍ لِرَأْسٍ مَعَهُ وَ لَافِي إِيْمَانٍ لَصَبْرٍ مَعَهُ؛ به صبر و شکیبایی رو کنید که صبر نسبت به ایمان مانند سر نسبت به تن است. نه در تن بی‌سر، ارزشی هست و نه در ایمان بدون صبر».²

«صبر، نیرویی ثابت و ملکه‌ای راسخ است که به سبب آن، شخص، توانایی پیدا می‌کند که نفسش را بر امور سخت و دشوار بازداشت کند». راغب می‌نویسد: «صبر، بازداشت نفس است بر آنچه عقل و شرع اقتضا می‌کند».³

در اصطلاح آنست که انسان، اراده و اختیارش را در محدوده تکالیف شرعی حبس نماید و بر رنجها و مصیبت‌هایی که در راه انجام تکالیف شرعی به وجود می‌آید، شکیبایی داشته و زبان به اعتراض نگشاید. بعضی از مفسران گفته‌اند: رابطه میان «صبر» و «امید» این است که گاه پیمانه صبر انسان لبریز می‌شود و طاقت او بر صبر کاهش می‌یابد. این جاست که امید به او قوت قلب و اراده و توکل بر خدا می‌بخشد و بدین سان، نیروی صبر از طریق امید افزایش می‌یابد. به تعبیر دیگر، هنگامی که انسان از طریق امید به خدا روی می‌آورد، خود را به قدرت بی‌پایان و لایزال حق مرتبط می‌سازد، این کار، مقاومت انسان را در برابر مشکلات، چنان افزایش می‌دهد که به نیروی شکست‌ناپذیری تبدیل می‌شود.⁴

انسان امیدوار می‌تواند در برابر مشکلات، مصابت، بیماری‌ها با امید به خداوند صبر و شکیبایی پیشه سازد تا دردها و آلام را کمتر حس کند. در مرگ پدر، مادر، نزدیکان و ... امید به ادامه‌ی زندگی است که سبب خواهد شد انسان در برابر این مصیبت‌ها صبوری پیشه سازد. مقام معظم رهبری نیز فرمودند: «همدیگر را باید وصیت کنیم، توصیه کنیم به صبر، به ایستادگی، به پیروی از حق؛ همدیگر را نگه داریم. «و المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض»؛ اولیاء یعنی

1. زکی دوغان، آثار تربیتی نماز، 91.

2. نهج البلاغه: حکمت 82.

3. امین زاده، اخلاق اسلامی، ص 174.

4. مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج 2، ص 441.

پیوسته‌ها؛ به همدیگر پیوستند. این وظیفه‌ی ماست. بنابراین، بایستی به این نکته‌ی امید و اطمینان توجه کرد»¹.

در نتیجه صبر، به عنوان خویشن‌داری در برابر سختی‌ها و عمل به مقتضای عقل و شرع، جایگاهی همچون سر برای بدن در ایمان دارد. امید، در مواقعی که صبر انسان به انتها می‌رسد، نیروی قلب و اراده بخشیده و مقاومت او را در برابر مشکلات افزایش می‌دهد؛ گویی انسان با امید به قدرت بی‌نهایت الهی متصل می‌شود. انسان امیدوار در مواجهه با مصائب و بیماری‌ها، با صبر و شکیبایی، درد و رنج را تحمل می‌کند و امید به ادامه زندگی، او را در فقدان عزیزان یاری می‌رساند. مقام معظم رهبری نیز بر توصیه به صبر و ایستادگی در کنار امید و اطمینان تاکید دارند. در نهایت، صبر و امید رابطه‌ای دوسویه دارند؛ امید، صبر را تقویت می‌کند و صبر نیز به نوبه خود، سبب تقویت امید در دل‌ها می‌شود.

¹. خامنه‌ای، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، 1389/06/25.

نتیجه گیری

امیدواری حالت انگیزشی است که به رفتار و عواطف انسان مربوط است. با تقویت رفتارهای و احساسات انسان می توان امیدواری را در وجود او تقویت کرد. هدف از نگارش این مقاله نیز شناخت راهکارهای تقویت امیدواری با تاکید بر نهج البلاغه و بیانات مقام معظم رهبری است که با توجه به مطالعات پیشین و منابع در دسترس به نتایج زیر دست یافته است.

- راهکارهای عاطفی تقویت امیدواری که شامل تقویت احساسات، انگیزه و گرایشات هیجانی انسان است که این موارد در دین اسلام با ایمان و توجه به آخرت است. آدمی با ایمان به خداوند همواره راه رحمت را به روی خود باز می بیند و این سبب کاشته شدن بذر امید در دل او خواهد شد. تشویق به استغفار فوری نیز یکی دیگر از راه های تقویت امیدواری است که انسان باید هنگامی که به گناه کشیده شد، فوراً استغفار کند تا این استغفار امید را دل او زنده کند. انتظار منجی نیز یکی دیگر از امیدهایی است که انسان برای برپایی عدالت در جهان، برقراری صلح و آرامش نسبت به ظهور منجی دارد.
- راهکارهای رفتاری تقویت امیدواری نیز شامل ارتباط با خداوند که سرچشمه ی هستی است با اذکار الهی، نماز و دعا و ... می توان با خداوند ارتباط برقرار کرد و امید در دل او احیا گردد. تقویت تفکر مثبت و حسن ظن داشتن به خداوند نیز یکی دیگر از مراتب تقویتی امید در دل انسان است او که همواره نیاز به یک حامی دارد، اکنون با حسن ظن به خداوند این حمایت را از جانب خداوند در دل خود پیدا خواهد کرد. اقدام و عمل نیز یکی دیگر از عواملی است که در انسان سبب تقویت امید خواهد شد، زیرا با تلاش و کوشش می توان مشکلات را از بین برد و امیدوارانه در این راه پیروز گشت. صبر و بردباری نیز یکی دیگر از راه هایی است که انسان امیدوار نسبت به مشکلات، مصائب و ... دارد. انسان امیدوار می تواند در مصائب اقوام صبر پیشه کند.

منابع

- قرآن کریم ترجمه حسین انصاریان
- نهج البلاغه ترجمه محمد دشتی

کتاب

1. آذربایجانی، مسعود، روانشناسی دین از دیدگاه ویلیام جیمز، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، 1387 ش.
2. آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمد علی انصاری، تهران: امام عصر (عج)، چاپ دهم، 1395 ش.
3. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، بیروت: دارالحياء التراث العربی، 1422 ق.
4. اسمیت، یوهان، پنجره‌ای رو به امید، ترجمه‌ی شیده جهرانی، تهران: جیحون، 1340 ش.
5. امین زاده، محمدرضا، اخلاق اسلامی، تهران: موسسه راه حق، 1378 ش.
6. حسینی زبیدی، مرتضی، تاج العروس، بیروت: الطبعة الاولى، دارالمکتبه الحیاه، 1306 ق.
7. خامنه‌ای، سید علی، بانک جامع بیانات مقام معظم رهبری، اصفهان: قائمیه، 1390 ش.
8. خرمی مشکانی، ابراهیم، در آغوش خدا (توبه)، کاشان: مرسل، چ چهارم، 1387.
9. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات روزنه، چاپ دوم، 1377 ش.
10. دیلمی، حسن به محمد، ارشاد القلوب الی الصواب، قم: شریف رضی، چاپ اول 1412 ق.
11. رواندی، سعید بن هبه الله قطب الدین، الدعوات، قم: موسسه آل البيت (ع)، 1405 ق.
12. زکی دوغان، محمد، آثار تربیتی نماز، قم: ستاد اقامه نماز، 1388 ش.
13. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، قم: هجرت، چاپ اول، 1414 ق.
14. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تهران: رجا، چاپ هفتم، 1367 ش.
15. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، تحقیق: علی کرمی، تهران: فرهانی، 1387 ش.
16. فراهیدی، العین، قم: موسسه دارالهجره، الطبقة الاولى، 1405 ق.
17. قرائتی، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن کریم، چاپ یازدهم، 1383 ش.
18. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، 1387 ش.
19. کارگر، رحیم، جهانی شدن و حکومت جهانی حضرت مهدی عج، قم: موسسه بنیاد فرهنگی مهدی موعود (عج)، چاپ دوم، 1389 ش.
20. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران: کتاب فروشی علمیه اسلامی، چاپ اول، 1369 ش.
21. محمدی ری شهری، محمد، دوستی در قرآن و حدیث، قم: دارالحديث، 1383 ش.
22. مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، روان شناسی کار و مدیریت، نشر دیجیتالی قائمیه اصفهان، 1390 ش.

23. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی ابن ابی طالب، چاپ اول، 1377ش

24. نعمانی، محمد بن ابراهیم، غیبت نعمانی، مترجم سید احمد فهری زنجانی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، 1359ش.

پایان نامه و مقالات

1. توانایی، محمدحسین، بررسی تاثیر مثبت اندیشی از دیدگاه قرآن و حدیث، قم: پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، سال دوم، شماره 7، 1389ش.
2. روهنده، سلمیه، تبیین امید و امیدآفرینی از منظر آیات و روایات با محوریت بیانیه گام دوم انقلاب، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی زاهدان، اسفند 1400ش.
3. قنبری، بخش علی، امید مولفه اساسی بهزیستی، مجله دانشکده علوم انسانی، شماره پیوسته 11، پاییز 1384.
4. نساجی زواره، آثار ذکر در سازندگی روحی و اخلاقی، مجله درسهایی از مکتب اسلام، شماره 2، سال 43، اردیبهشت 1382.

سایت

1. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، 1389/06/25.
2. ———، بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی، 1394/02/26.
3. ———، بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها، 1388/06/08.
4. ———، بیانات در مراسم دانش آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین علیه السلام، 1397/04/09.
5. ———، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، 1397/12/23.
6. ———، بیانات در مراسم بیست و ششمین سالگرد رحمت امام خمینی (ره)، 1394/03/14.
7. ———، مروری سریع بر بیانیه گام دوم انقلاب، 1397/11/24.
8. ———، بیانات در دیدار نخبگان و استعدادهای برتر علمی، 1398/07/17.
9. ———، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، 1397/12/23.
10. فارس نیوز، امام علی علیه السلام و اقدام و عمل اقتصادی، 1395/02/02.
11. پورتال المعجم المعانی، www.almaany.com.